

“НАҲЖУ-Л-ФАРОДИС” АСАРИ, МУАЛЛИФИ ВА УМУМИЙ ТАРКИБИ**Валиев Сайдакбархон Юнусхон ўғли¹**¹ Тошкент давлат шарқшунослик университети

“Туркишунослик олий мактаби” 2-босқич таянч докторанти

тел.: +998903711558 e-mail: [e-pochta: kaminasaid@gmail.com](mailto:kaminasaid@gmail.com)

Orcid ID: 0009-0009-6683-8600

**МАҚОЛА
МА'LUMОТИ****АБСТРАКТ:****МАҚОЛА ТАРИХИ:***Received: 11.10.2024**Revised: 12.10.2024**Accepted: 13.10.2024***КАЛИТ СЎЗЛАР:**

Асар қирқ ҳадис асосида тузилган ўзига хос “Арбаъин” китобидир. Асар муқаддима, тўрт боб ва уларнинг ҳар бири ўн фасл – жами қирқта фаслдан иборат..

“Nahju-l-farādīs” – “Uštmaxlarniñ aʻsiq yoli” ёки “Жаннатларнинг йўли” асари XIV асрда Олтин Ўрда давлатига қарашли Хоразм диёрида “чиғатой тили”да ёзилган диний-фалсафий, илмий, тарихий-бадий ва дидактик мазмундаги асардир. Унинг муаллифи Маҳмуд ибн Али ал-Кардарий ас-Саройидир.

КИРИШ. “Nahju-l-farādīs” – “Uštmaxlarniñ aʻsiq yoli” ёки “Жаннатларнинг йўли” асари XIV асрда Олтин Ўрда давлатига қарашли Хоразм диёрида “чиғатой тили”да ёзилган диний-фалсафий, илмий, тарихий-бадий ва дидактик мазмундаги асардир. Унинг муаллифи Маҳмуд ибн Али ал-Кардарий ас-Саройидир.

Асар қирқ ҳадис асосида тузилган ўзига хос “Арбаъин” китобидир. Асар муқаддима, тўрт боб ва уларнинг ҳар бири ўн фасл – жами қирқта фаслдан иборат. Фасллар бирор бир мавзуга бағишланган. Ҳар бир фаслнинг бошида бир ҳадис келиб, унда ана шу ҳадиснинг моҳияти, мазмуни ибратли хикоятлар, диний ривоятлар, ўғитлар асосида талқин қилиб берилади.

Биз мақолана тайёрлашда асаосан Истанбулдаги Янги жоме кутубхонасида сақланаётган 879- рақамли кўлэзма нусхасидан фойдаландик. Бу нусха асар кўлэзмалари орасида тўлиқроқ ва энг қадимийларидандир.

Баъзида матнларни қиёслаш учун “Нахжу-л-фародис”нинг Қозон давлат университети кутубхонасида 60261 рақами остида сақланаётган нусхаси. Бу нусха ҳам энг қадимги нусхалардан бири бўлиб, тахминимизча, муаллифнинг назорати остида кўчирилган бўлиши керак. Бундай дейишимизга сабаб, бу нусха билан Янги жоме нусхасини солиштирганимизда Янги жоме нусхаси ушбу нусханинг янгиланган ва тўлдирилган варианты экани маълум бўлади. Бундан ташқари, бу нусха билан Янги жоме нусхасининг кўчирилган йиллари орасида икки йил фарқ бор.

Асар муаллифи ҳақида

“Нахжу-л-фародис”нинг муаллифи ҳақида деярли маълумот йўқ. Муаллиф асар муқаддимасида ўзига нисбатан “*Haq ta'alā bu kitābni jam' qilgan 'āsī va jāfī qulini yarliqağay*”, (NFİ.2a,1) деб умидланади. Асарнинг хотимасида эса хаттот муаллифни “Мусанниф” дея, қуйидаги маълумотни келтиради: “*Taqī bū kitābniñ muşanniñi madkür yakšanba kün dāru-l-fanādīn dāru-l-baqāğā rihlat qildi*” (NFİ.222a,16-17).

“Нахжу-л-фародис”нинг Қозон нусхасида, асар хотимасида асар муаллифи ҳақида шундай жумла бор: “*Ikkinči yılqa yetti yüz ellik toqüzda Sarāy šahrında erdi. Jam qilğüci al-'alimu-r-rabbani va-l-'alimu-ş-şamadāni ustadu-l-muṭlaq Maḥmud bin 'Ali Şayx as-Saro 'i manša'an va-l-Bülğārī mavlıdan va-l-Kardarī*” (NFQ.264a,13-15)

Шарафуддин Маржоний эса ўзининг “Мустафаду-л-ахбор фи ахвали Қозон ва Булғор” асарининг биринчи қисмида муаллиф ҳақидаги юқоридаги иқтибосини келтириб, бу жумла бошқа нусхаларда йўқлигини таъкидлайди.²⁸

Муаллифнинг ўзи асарини бир неча ўринда “*kitāb*” деган. Муаллиф китобнинг тўрт бобдан иборат экани тўғрисида муқаддимада: “*Bu kitābni tört bāb üzä qilduq*” (NFİ.1b,11)дея таъкидлаган. Асарнинг оти ҳақида: “*Bu kitābgä “‘Nahju-l-farādis’ at berdük*” (NFİ.1b,16) деб ёзган. Яна бу китобнинг кишиларга фойдаси, ҳикмати ҳақида муаллиф шундай деган: “*Bu kitābni oqığanlar bolğay-kim, bu kitāb sözləri birlä 'amal qilğanlar, taqī bu kitāb anlarqa Haq ta'alāniñ uştmahtarınğa yolçi bolğay. Ol 'amal qilğanlar barākatında bolğay-kim, Haq ta'alā bu kitābni jam' qilğān āsī-jāfī qulini yarliqağay*” (NFİ.1b,17–2a,1).

²⁸ Шарафуддин Маржоний. Мустафаду-л-ахбор фи ахвали Қозон ва Булғор. Биринчи қисм. Казан. 1897й. – Б. 14.

Асарнинг ёзилиш тарихи

“Нахжу-л-фародис”нинг Истанбулдаги Янги жоме нусхасида асарнинг ёзилиш санаси ҳақида: *“Bü kitāb tamām boldi tārīx yeti yüz āltmīš birdā šahrullāhi-l-mubārak jumādi-l-ulā āyiniñ āltinč künindā erdi-kim, kitābnī qoşlūq vaxtindā tamām boldi. Taqī bü kitābnīñ muşannifi madkür yakšanba kün dāru-l-fanādīn dāru-l-baqāğa riḥlat qıldı”* (NFİ.222a,15-17) дейди. Бизнинг ҳисобимизга кўра бу сана милодий 1359й, 5-апрель, жума кунига Мусаннифнинг вафот этган куни эса 31-март, якшанба, жумадул уланинг 1-куни экан.

Аҳмад Закий Валидий бу санани милодий ҳисобга ўгириб, асарнинг ёзилиш тарихини 1360 йилнинг 25-март, чоршанба кунига тўғри келишини ва мусаннифнинг вафотини эса 1360-йилнинг 22-мартига тўғри келишини айтади²⁹. Лекин, бизнинг ҳисобга кўра Аҳмад Закий Валидийнинг ўғирмаси 762-ҳижрий йилнинг жумодул ула ойига айнан кунма-кун тўғри келаяпти.

Асарнинг Қозон нусхаси ва Шаҳобуддин Маржонийнинг нусхаларида китобни ёзилиш тарихини, *“Ikkinči yılqa yetti yüz ellik toqüzda Sarāy šahrında erdi.”*³⁰, дейди.

Асарнинг тили

“Нахжу-л-фародис” асари Чиғатой туркий тилида ёзилганини кўпчилик эътироф этади. Шарафуддин Маржоний “Мустафадул Ахбор”да “нахжу-л-фародис”нинг тили ҳақида, *“Bü kitāb lisāni ‘Uşmānli va Ćiğatāy va Turkmān va Qāzāqistān lisānlarına mābayandır”*³¹, яъни шу тилларга яқиндир, дейди.

Аҳмад Закий Валидий эса “Хоразмда ёзилмиш туркий асарлар” мақоласида, *“Bu kitābnīñ lisāni eski adabiy türk dili olmāğla Xārazm türk lahjasindā yāzılmışdir”*³², дейди.

“Нахжу-л-фародис”нинг тили XIII-XIV асрдан бошлаб Хоразм ва Сирдарёнинг қуйи қисмида ўғуз ва қисман қипчоқ маҳаллий лаҳжалари таъсирида қорахонли тилидан ривожланган хоразм туркий тилидир³³.

Асарнинг ёзилиш сабаби

Муаллиф китобнинг ёзилиш сабаби ҳақида Абдуллоҳ ибн Умар розияллоху анҳудан ривоят қилинган бир ҳадисни келтириб, сўнгидан: *“Bu ḥadisgā tamassuk qilip,*

²⁹ Аҳмад Закий Валидий. Хоразмда зилмиш эски туркий асарлар. 19 (333) бет.

³⁰ Шарафуддин Маржоний. Мустафаду-л-ахбор фи аҳвали Қозон ва Булғор. Биринчи қисм. Казан. 1897й. – Б. 14.

³¹ Шарафуддин Маржоний. “Мустафаду-л-ахбор фи аҳвали Қозон ва Булғор”. Биринчи қисм. 13-бет.

³² Аҳмад Закий Валидий. “Хоразмда ёзилмиш туркий асарлар”. 30 (344)-бет.

³³ Kerdrli Mahmud. Cennetlerin Açık Yolu. Nehcü’l feradis. Hazırlayan: Yrd. Doç. Dr. Bilal Aktan. Edebiyat otağı yayınları. Ankara: 2006. 6 s.

qirq hadis jam' qilduq” (NFİ.1b,9) деб ёзади. Унинг бу сўзларидан асарнинг ёзилишига мана шу ҳадис сабаб бўлгани англашилади.

Давомидан китобга асос бўлган манбаларни айтиб, *“Payğambar 'alayhi-s-salām hadislāridin mu'tamad kitāblardīn yana bu hadislārgā munāsib hikāyatlar Payğambar 'alayhi-s-salām ahvālīdin, taqī xulafā '-i rāšīdīn af'ālīdin, taqī 'ulamā va mašāix aqvālīdin dam qilduq*”, (NFİ.1b,9-1) деб асарнинг илмий қийматидан хабар беради.

Асарнинг тузилиши

Бундан кейин асарнинг тақрибий тузилиши, яъни китобнинг неча боб ва неча фасл ва уларнинг қандай номланишини келтириб, *“Taqī bu kitābnī tōrt bāb üzā qilduq. Taqī tekmā bir bābīnī on faşl üzā qilduq. Taqī tekmā bir faşl avvalīnda bir hadis keltürdük. Payğambar 'alayhi-s-salām hadislāridin-kim majmu'ī qirq hadis bolur*”, (NFİ.1b,11-13) дейди.

Бундан маълум бўладики, асар тўрт боб ва ҳар бир боб ўн фаслдан иборат. Яна ҳар фасл аввалида бир ҳадис келтирилади. Жами қирқ ҳадис бўлади.

Ундан кейин ҳар бир бобнинг умумий номларини санай бошлайди: *“Avval bābī Payğambar 'alayhi-s-salāmnun faḍā'ilīnīn bayānī içīndā turur. İkinçī bābī xulafā '-i rāšīdin, taqī ahl-i bayt, taqī tōrt imām faḍā'ilīnīn bayānī içīndā turur. Üçünçī bābī Haq ta'ālā ḥadratīnğa yawunğu edgü 'amallar bayānī içīndā turur. Tōrtinçī bābī Haq ta'ālānīn ḥadratīdīn yīratğu yawuz 'amallar bayānī içīndā turur*”. (NFİ.1b,13-16).

Бу иқтибосдан англашиладики, ҳар бир боб алоҳида умумий мавзуга эга. Маълум бўлишича биринчи боб Пайғамбар алайҳиссаломнинг фазилатлари баёни ҳақида, иккинчи боби тўрт халифа – хулофои рошидин, аҳли байт, яъни Пайғамбар алайҳиссаломнинг оила аъзолари ва тўрт мазҳаббаоши имомлар фазилатлари ҳақида, учинчи боб Ҳақ таолога яқинлаштирадиган эзгу амаллар ҳақида ва ниҳоят тўртинчи боб ҳақ таолодан узоқлаштирадиган ёвуз – гуноҳ амаллар ҳақида экан.

Боб ва фаслларнинг номланишида ҳам баъзи бир камчилик ва чалкашликлар борлиги учун боблар ва фаслларнинг номланишини “Наҳжу-л-фародис”нинг Истанбул ва Қозон нусхаларини ўзаро қиёслаб кўрамиз:

“Avvalqī bāb. Payğambarīmüz 'alayhi-s-salāmnun faḍā'ili içīndā turur” (NFİ.2a,2).

Қозон нусхасида: *“Bāb-i avval. Payğambar 'alayhi-s-salāmnun faḍā'ilīnīn bayānī içīndā turur*” (NFQ.2a,15-16) шаклида ёзилган.

Avvalqī faşl. Payğambar 'alahi-s-salāmnun faḍā'ili içīndā turur (NFİ.2a,2–3).

Қозон нусхасида: *“Avvalqī faşl. Payğambar 'alahi-s-salām ahvālī içīndā turur*” (NFQ.2a,15). Яъни, Пайғамбар алайҳи-с-саломнинг аҳволи – (турли хил) ҳолатлари,

холлари ҳақидаги фасл. Бизнингча, мана шу ном биринчи фаслга кўпроқ мос тушади. Чунки, бу фаслда Пайғамбар лайҳиссаломнинг таржимаи ҳоллари ва оила аъзоларига тегишли маълумотлар ёртилган.

“Ўкинчи фаҳл. Payғамбар ’alayhis-salāmqa vaҳi kelmākiniғ bayāni iғindā turur” (NFİ.3b,17).

“Ўчўнчи фаҳл. Payғамбар ’alayhi-s-salām taqī yārānlāri birlā Ёslām avvalindā emgāngānlāriғ bayāni iғindā turur” (NFİ.5b,14-15).

“Tўrtinчи фаҳл. Payғамбар ’alayhi-s-salām Makkadin Madinaqa чиғmaq bayāni iғindā turur” (NFİ.9b,13).

“Bešinчи фаҳл. Payғамбар ’alayhi-s-salāmnuғ muō’jizātiniғ bayāni turur” (NFİ.14a,5-6).

“Altinчи фаҳл. Payғамбар ’alayhi-s-salām Makkaga kirmākiniғ bayāni turur” (NFİ.18b,2-3).

“Yetinчи фаҳл. Payғамбарniғ ’alayhi-s-salām Me’rājiniғ bayāni iғindā turur” (NFİ.26b,8).

“Seksinчи фаҳл. Uғmaғqa taqī tamuғqa tafarruғ qilmaqī bayāni turur” (NFİ.30b,14).

Қозон нусхасида: **“Seksinчи фаҳл. Payғамбар ’alayhi-s-salām Me’rāj tūnindā uғmaғ tamuғqa tafarruғ qilғāniғ bayāninda”** (NFQ.43a,12-13) шаклида ёзилган.

Бу фаслнинг сарлавҳаси бизнинг фикримизча Қозон нусхаси асосида бўлиши керак. Чунки, фасл ундан олдинги фаслнинг давоми бўлиб асосан бу фаслдаги ҳодисалар меърож кечасида рўй берган.

“Toqsinчи фаҳл. Payғамбар ’alayhi-s-salām Hunaynda ğazāt qilmaqiniғ bayāni turur” (NFİ.34b,13).

“Oninчи фаҳл. Payғамбар ’alayhi-s-salām vafātiniғ bayāni iғindā turur” (NFİ.39a,4-5).

“Ўкинчи bāb. Xulafā’i rāsidin taqī ahlī bayt taqī tўrt imām fađāiliniғ bayāni iғindā turur” (NFİ.46a,7-8).

“Avvalqi фаҳл. Abu Bakr rađiyallāhu ’anhunuғ bayāni iғindā turur” (NFİ.46a,8).

“Ўкинчи фаҳл. ’Umar rađiyallāhu ’anhunuғ fađāiliniғ bayāni iғindā turur” (NFİ.52b,13-14).

“Ўчўнчи фаҳл. ’Usmān rađiyallāhu ’anhuniғ fađāiliniғ bayāni iғindā turur” (NFİ.61b,16-17).

“Tўrtinчи фаҳл. ’Alī rađiyallāhu ’anhunuғ fađāiliniғ bayāni iғindā turur” (NFİ.69a,7).

“Bešinчи фаҳл. Fāṭima rađiyallāhu ’anhā fađāiliniғ bayāni iғindā turur” (NFİ.78b,13-14).

“**Altinchi fasl.** Hasan-Husayn raḍiyallāhu ‘anhu faḍāiliniḡ bayāni iḡindā turur” (NFİ.84b,4-5).

“**Yetinchi fasl.** İmām A’zam Abu Hanifa Kūfi rahmatullāhi ‘alayhi faḍāiliniḡ bayāni iḡindā turur” (NFİ.93a,11).

“**Seksinchi fasl.** İmām Şāfi’i rahmatullāhi ‘alayhi faḍāiliniḡ bayāni iḡindā turur” (NFİ.99b,2-3).

“**Toqsinchi fasl.** İmām Mālik rahmatullāhi ‘alayhi faḍāiliniḡ bayāni iḡindā turur” (NFİ.103b,13).

“**Oninchi fasl.** İmām Ahmad Hanbal rahmatullāhi ‘alayhi faḍāiliniḡ bayāni iḡindā turur” (NFİ.110a,7).

“**Üçinchi bāb.** Haq ta’alā haḍratiniḡ yawunḡu ‘amallar bayāni iḡindā turur. **Avvalqi fasl**” (NFİ.115a,3-4).

Қозон нусхасида: “**Bābu-l-sālis.** **Fasl** Haq subḡānahu va ta’alā haḍratiniḡ yawunḡu ‘amallar bayāni iḡindā turur va ḡam ‘ilm faḍāiliniḡ bayāni iḡindā turur” (NFQ.141a,11-13) шаклида ёзилган.

Учинчи боб ва унинг биринчи фасли номланишида икки нусха ўзига хос номланган. Истанбул нусхасида бобнинг номи ёзилиб, фасл номсиз қолган. Қозон нусхасида эса боб ва фаслнинг номи қўшиб юборилган. Шунинг учун бизнингча учинчи бобнинг сарлавҳаси “**Haq ta’alā haḍratiniḡ yawunḡu ‘amallar bayāni iḡindā turur**” бўлса, биринчи фасл номини “**‘ilm faḍāiliniḡ bayāni iḡindā turur**” деб номласак тўғри бўлади.

“**İkinchi fasl.** Namāz faḍāiliniḡ bayāni iḡindā turur” (NFİ.120b,2-3).

“**Üçinchi fasl.** Zakātiniḡ taqī şadaqaniḡ faḍāiliniḡ bayāni iḡindā turur” (NFİ.125a,12-13).

“**Törtinchi fasl.** Roza faḍāiliniḡ bayāni iḡindā turur” (NFİ.130a,14).

“**Beşinchi fasl.** Haj va ‘Umra faḍāiliniḡ bayāni iḡindā turur” (NFİ.135a,11).

“**Altinchi fasl.** Ata-anaqa xidmat qilmaq faḍāiliniḡ bayāni iḡindā turur” (NFİ.161a,15).

“**Yetinchi fasl.** Halāl yemāk faḍāiliniḡ bayāni iḡindā turur” (NFİ.147a,13-14).

“**Seksinchi fasl.** Amr-i ma’ruf taqī nahī munkar faḍāiliniḡ bayāni iḡindā turur” (NFİ.157a,1).

“**Toqsinchi fasl.** Tün-kün termāk faḍāiliniḡ bayāni iḡindā turur” (NFİ.156b,13).

“**Oninchi fasl.** Şabr va riḡā faḍāiliniḡ bayāni iḡindā turur” (NFİ.162a,4-5).

“**Törtinchi bāb.** Haq ta’alā haḍratidin yiratḡu tawuz ‘amallar bayāni iḡindā turur” (NFİ.167b,13-14).

“**Avvalqi fasl.** Nāhaq qan tökmäknin āfatiniḡ iḡindā turur” (NFİ.167b,14-15).

“İkinçi fasl. *Zinā qılmaq āfatiniñ bayāni içindä turur*” (NFİ.173b,4).

“Üçinçi fasl. *Xamr içmäkläriniñ bayāni içindä turur*” (NFİ.181b,10-11).

“Törtinçi fasl. *Takabbur qılmaq āfatiniñ bayāni içindä turur*” (NFİ.186a,2).

“Beşinçi fasl. *Yalğan taqı ğıybat āfatiniñ bayāni içindä turur*” (NFİ.190b,16).

“Altınçi fasl. *Dunyāni sewmäk āfatiniñ bayāni içindä turur*” (NFİ.195b,8-9).

“Yetinçi fasl. *Riyā va sum’a āfatiniñ bayāni içindä turur*” (NFİ.200b,15-16).

“Seksinçi fasl. *Gina va hasad āfatiniñ bayāni içindä turur*” (NFİ.2,10-11).

“Toqsınçi fasl. *Ğurur va ğaflat āfatiniñ bayāni içindä turur*” (NFİ.211b,14).

Қозон нухасида: **“Тоқузінçi fasl.** *Ğurur, ğaflat āfatiniñ bayāni içindä turur*” (NFQ.251b,16-17) шаклида ёзилган.

“Онінçi fasl. *Uzaq uminç tutmaq āfatiniñ bayāni içindä turur*” (NFİ.217a,3-4).

Боб ва фаслларнинг бундай қиёсий тадқиқидан шундай хулоса қилиш мумкинки, асар муаллифи китобни таҳрир қилиш асносида баъзи боб ва фасллар номларини тўлдирган бўлса-да, лекин баъзи ҳолларда камчиликка ҳам йўл қўйган. Шунинг учун бизнинг вазифамиз бу икки ва бошқа нухаларни ўзаро солиштириб чоғиштирма матн тузиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Асарнинг манбалари

Мусанниф “Нахжу-л-фародис”ни тасниф қилишда кўпгина асарлардан фойдаланган. Асарда Қуръони карим, тасфирлар, ҳадис тўпламлари, тарих ва тасаввуф асарларининг бир қанчасидан иқтибослар келтирган.

Асар муқаддимасида китоб ёзилишига сабаб бўлган ҳадис ва унинг туржимасидан кейин шундай дейди:

“Bu hadisgā tamassuk qilip, qirāq hadis jam’ qilduq. Payğambar ’alayhi-s-salām hadislaridin mu’tamad kitāblardin yana bu hadislarigā munāsib hikāyatlar Payğambar ’alayhi-s-salām ahvālidin, taqī xulafā’-i rāsīdīn af’ālidin, taqī ’ulamā va mašāyix aqvālidin dam qilduq” (NFİ.1b,9-11).

Яъни, айтилоқчики, бу китобга манба сифатида ҳадис китоблари, ҳикоятлар, Пайғамбар алайҳиссалом сийратиларига тааллуқли асарлар, халифалар тарихи ва уламо ва машойихлар сўзларидан иборат асарлардан фойдаланилган.

Яна бир ўринда: *“Šayx Imām Ishāq Kalābādī aytur rahmatullāhi ’alayhi “Ta’arruf” atliğ kitābinda”* (NFİ.2a,8-9) деб тасаввуфга оид асарнинг номини айтиб, ундан иқтибос келтиради.

Иккинчи бобнинг учинчи фаслининг охирида ҳам Умар р.а.нинг вафоти, қабри ва қай ҳолда дафн қилинганини айтиб, маълумнинг манбаси: Netakkim Havāšida bitiklik turur (NFĪ.61b,13) деб асар номини келтиради.

“Нахжу-л-фародис” асарини ёзишда фойдаланилган адабиётларни шартли равишда қисқача қуйидаги турларга ажратса бўлади:

- а) Қуръони карим оятлари;
- б) Тафсир китоблари;
- в) Ҳадис тўпламлари;
- г) Тасаввуф илмига ойда асарлар;
- д) Тарихий асарлар.

Ҳар фаслда келтирилган ҳадисларнинг ўзи ҳам бир неча ҳадис тўпламлари, тафсир ва тасаввуфий асарлардан олинган. Мусанниф ҳар бир ҳадис аввалидан ўша ҳадис олинган асар ва унинг муаллифни келтириб ўтади.

Қуйида “Нахжу-л-фародис”нинг ҳар бир фаслда келтирилган ҳадислар манбаларини асарнинг Истунбул ва Қозон нусхалари билан қиёслаб кўриб чиқамиз.

1-боб, 1-фасл. “*Īmām Bağavī rahmatullāhi ’alayhi “Masābih” atliğ kitābında bu ḥadişni keltürmiş*” (NFĪ.2a,2-3).

1-боб, 2-фасл. “*Īmām Şağānī rahmatullāhi ’alayhi “Maşāriqu-l-anvār” atliğ kitābi içində bu ḥadişni keltürmiş*” (NFĪ.3b,17-4a,1).

1-боб, 3-фасл. “*Īmām Abū-l-Ma’ālī Muḥammad Īsbahānī rahmatu-l-llāhi ’alayh tafsirında Süratu-l-Aḥzāb içində bü ḥadişni keltürmiş*” (NFĪ.5b,15).

1-боб, 4-фасл. “*Īmām Abu-l-’Alā’i Oşī rahmatullāhi ’alayhi “Nişābu-l-Axbār” atliğ kitābında bü ḥadişni keltürmiş*”(NFĪ.9b,13-14).

1-боб, 5-фасл. “*Īmām Bağavī rahmatullāhi ’alayhi “Maşābih” atliğ kitābdä bü ḥadişni keltürmiş*” (NFĪ.14a,6-7).

1-боб, 6-фасл. “*Īmām Bağavī rahmatullāhi ’alayhi “Maşābih” atliğ kitābında bü ḥadişni keltürmiş*” (NFĪ.18b,3).

1-боб, 7-фасл. “*Īmām Bağavī rahmatullāhi ’alayhi “Maşābih” atliğ kitābında bü ḥadişni keltürmiş*” (NFĪ.26b,8-9).

1-боб, 8-фасл. “*Īmām Bağavī rahmatullāhi ’alayhi “Maşābih” atliğ kitābdä keltürmiş bü ḥadişni*” (NFĪ.30b,14-15).

1-боб, 9-фасл. “*Īmām Abū-l-’Alā’i Oşī rahmatullāhi ’alayhi “Nişābu-l-axbār” atliğ kitābdä bü ḥadişni keltürmiş*” (NFĪ.34b,13-14).

1-боб, 10-фасл. “*‘Imām Bağavî rahmatullāhi ‘alayhi “Maşābih” ātliğ kitābdä bü hadiṣni keltürmiş*” (NFİ.39a,5).

2-боб, 1-фасл. “*‘Imām Şağānî rahmatullāhi ‘alayhi “Maşāriqu-l-anvār” ātliğ kitābindä bü hadiṣni keltürmiş*” (NFİ.46a,9).

2-боб, 2-фасл. “*‘Imām Bağavî rahmatullāhi ‘alayhi “Maşābih” ātliğ kitābindä kormiş bü hadiṣni keltürmiş*” (NFİ.52b,14).

2-боб, 3-фасл. “*‘Imām Abü-l-‘Alā‘i Oşî rahmatullāhi ‘alayhi “Nişābu-l-axbār” ātliğ kitābindä bü hadiṣni keltürmiş*” (NFİ.61b,17).

2-боб, 4-фасл. “*‘Imām Muslim Nişāpürî rahmatullāhi ‘alayhi “Şahîh” ātliğ kitābindä bü hadiṣni keltürmiş*” (NFİ.69a,7-8).

2-боб, 5-фасл. “*‘Imām Abü-l-‘Alā‘i Oşî rahmatullāhi ‘alayhi bü hadiṣni “Nişābu-l-axbār” ātliğ kitābindä keltürmiş*” (NFİ.78b,14).

2-боб, 6-фасл. “*‘Imām İsmā‘il Buxārî rahmatullāhi ‘alayhi “Şihāh” ātliğ kitābindä bü hadiṣni keltürmiş*” (NFİ.84b,5-6).

2-боб, 7-фасл. “*‘Imām Şağānî rahmatullāhi ‘alayhi “Maşāriqu-l-anvār” ātliğ kitābi ičindä bü hadiṣni keltürmiş*” (NFİ.93a,12).

2-боб, 8-фасл. “*‘Imām Muḥammad bin Başraviyya rahmatullāhi ‘alayhi “Kanzu-l-axbār” ātliğ kitābindä bü hadiṣni keltürmiş*” (NFİ.99b,3-4).

2-боб, 9-фасл. “*‘Imām Qādî aydî Abu ‘Abullāh Quḍā‘î rahmatullāhi ‘alayhi “Şihābu-l-axbār” ātliğ kitābindä bü hadiṣni keltürmiş*” (NFİ.103b,13).

Қозон нусхада: “*‘Imām Qādî Abu ‘Abullāh Quḍā‘î rahmatullāhi ‘alayhi “Şihābu-l-axbār” ātliğ kitābindä bü hadiṣni keltürmiş*” (NFQ.131b,18-19) шаклида ёзилган.

2-боб, 10-фасл. “*‘Imām ‘Abullāh Saraxsî rahmatullāhi ‘alayhi “Mavāqit” ātliğ kitābindä bü hadiṣni keltürmiş*” (NFİ.110a,7-8).

3-боб, 1-фасл. “*‘Imām Ğazzālî rahmatullāhi ‘alayhi “İhyā‘u-l-‘ulum” ātliğ kitābindä bü hadiṣni keltürmiş*” (NFİ.115a,3-4).

3-боб, 2-фасл. “*‘Imām Bağavî rahmatullāhi ‘alayhi “Maşābih” ātliğ kitābindä bü hadiṣni keltürmiş*” (NFİ.120b,3).

3-боб, 3-фасл. “*‘Imām ‘Abullāh Quḍā‘î rahmatullāhi ‘alayhi “Şihābu-l-axbār” ātliğ kitābindä bü hadiṣni keltürmiş*” (NFİ.125a,13-14).

Қозон нусхасида: “*‘Imām Abu ‘Abullāh Quḍā‘î rahmatullāhi ‘alayhi “Şihābu-l-axbār” ātliğ kitābindä bü hadiṣni keltürmiş*” (NFQ.153b,15-16) шаклида ёзилган.

3-боб, 4-фасл. “*‘Imām Abu-l-Lays Samarqandî rahmatullāhi ‘alayhi “Tanbihu-l-Ğāfilin” ātliğ kitābindä bü hadiṣni keltürmiş*” (NFİ.130a,14-15).

3-боб, 5-фасл. “Abū-l-’Alā’i Oṣī rahmatullāhi ’alayhi “Niṣābu-l-axbār” ātliḡ kitābīndā bü ḡadiṣni keltürmīš” (NFİ.135a,11-12).

3-боб, 6-фасл. “İmām Ğazzālī rahmatullāhi ’alayhi “İḡyā’u-l-’ulum” ātliḡ kitābīndā bü ḡadiṣni keltürmīš” (NFİ.161a,16).

3-боб, 7-фасл. “İmām Ğazzālī aytür rahmatullāhi ’alayhi “İḡyā’u-l-’ulum” ātliḡ kitābīndā bü ḡadiṣni keltürmīš” (NFİ.147a,14-15).

3-боб, 8-фасл. İmām Baḡavī rahmatullāhi ’alayhi “Maṣābih” ātliḡ kitābīndā bü ḡadiṣni keltürmīš” (NFİ.157a,1-2).

3-боб, 9-фасл. “İmām Muslim Niṣāpürī rahmatullāhi ’alayhi “Şaḡih” ātliḡ kitābīndā bü ḡadiṣni keltürmīš” (NFİ.156b,13-14).

3-боб, 10-фасл. “İmām Abu-l-Lays Samarqandī rahmatullāhi ’alayhi “Tanbihu-l-Ĝāfilin” ātliḡ kitābīndā bü ḡadiṣni keltürmīš” (NFİ.162a,5).

4-боб, 1-фасл. “İmām Baḡavī rahmatullāhi ’alayhi “Maṣābih” ātliḡ kitābīndā bü ḡadiṣni keltürmīš” (NFİ.167b,15).

4-боб, 2-фасл. “İmām Muḡammad Buxārī rahmatullāhi ’alayhi “Şaḡih” ātliḡ kitābīndā bü ḡadiṣni keltürmīš” (NFİ.173b,5).

4-боб, 3-фасл. “İmām Muḡammad bin Başraviyya rahmatullāhi ’alayhi “Kanzu-l-axbār” ātliḡ kitābīndā bü ḡadiṣni keltürmīš” (NFİ.181b,11-12).

4-боб, 4-фасл. “İmām Baḡavī rahmatullāhi ’alayhi “Maṣābih” ātliḡ kitābīndā bü ḡadiṣni keltürmīš” (NFİ.186a,2-3).

4-боб, 5-фасл. “İmām Abu ’İysā Termidī rahmatullāhi ’alayhi “Jāmi” ātliḡ kitābīndā bü ḡadiṣni keltürmīš” (NFİ.190b,16-17).

Қозон нусхасида: “İmām taqī Abu ’İysā Termidī rahmatullāhi ’alayhi “Jāmi” ātliḡ kitābīndā bü ḡadiṣni keltürmīš” (NFQ.228b,16-17) шаклида ёзилган.

4-боб, 6-фасл. “İmām Abu-l-Lays Samarqandī rahmatullāhi ’alayhi “Tanbihu-l-Ĝāfilin” ātliḡ kitābīndā bü ḡadiṣni keltürmīš”. (NFİ.195b,9-10).

4-боб, 7-фасл. “İmām Baḡavī rahmatullāhi ’alayhi “Maṣābih” ātliḡ kitābīndā bü ḡadiṣni keltürmīš” (NFİ.200b,16).

4-боб, 8-фасл. “İmām Abu-l-Lays Samarqandī rahmatullāhi ’alayhi “Tanbihu-l-Ĝāfilin” ātliḡ kitābīndā bü ḡadiṣni keltürmīš” (NFİ.206a,11).

4-боб, 9-фасл. “İmām Say’ān bin Mahdī rahmatullāhi ’alayhi “Musnadü Anas” ” ātliḡ kitābīndā bü ḡadiṣni keltürmīš” (NFİ.211b,14-15).

Қозон нусхасида: “İmām Sam’ān bin Mahdī rahmatullāhi ’alayhi “Musnadü Anas” ” ātliḡ kitābīndā bü ḡadiṣni keltürmīš” (NFQ.251b,17-18) шаклида ёзилган.

Икки нусхада асар муаллифи турлича келган. Бизнинг изланишимиз натижасида Қозон нусхасида ёзилган муаллифнинг исми тўғри булиб чиқди. Юқорида айтилганидек муаллиф тахрир жараёнида хатога ҳам йўл қўйган бўлиши мумкин.

4-боб, 10-фасл. “*Īmām Bağavī rahmatullāhi ’alayhi “Maṣābih” ātliğ kitābindä bü ḥadisni keltürmiş*” (NFĪ.217a,4).

Бу мавзу хулосасида шуни айтиш мумкинки, мусанниф қирқ ҳадисга асос бўлган манбаларни жуда пухта ва илмий асосга кўра танлаган. Деярли барча манбалар Ислом олимлари орасида машхур бўлган ва юксак эътирофларга эга бўлган асарлардир. Аммо, муаллифнинг исм, шарифи ва асар номи бир нусханинг ўзида ҳам турлича берилган.

Шу ерда қирқ ҳадисга асос бўлган манбаларни бир жадвал асосида кўриб чиқсак янада равшанроқ кўрилади:

№	Муаллифи	Асарнинг оти	Боби	Фасл и
1	<i>Īmām Bağavī</i>	<i>Maṣābih</i>	1	1
			1	5
			1	6
			1	7
			1	8
			1	10
			2	2
			3	2
			3	8
			4	1
			4	4
			4	7
4	10			
2	<i>Imām Şağānî</i>	<i>Maşāriqu-l-anvār</i>	1	2
			2	1
			2	7
3	<i>Īmām Abū-l-Ma’ālī Muḥammad Īsbaḥānî</i>	<i>tafsirında Sūratu-l-Aḥzāb içinda</i>	1	3

4	<i>Īmām Abu-l- 'Alā-i Ošī, Abū-l- 'Alā 'i Ošī</i>	<i>Niṣābu-l-Axbār</i>	1	4
			1	9
			2	3
			2	5
5	<i>Īmām Muslim Nišāpürī</i>	<i>Ṣaḥiḥ</i>	2	4
			3	9
6	<i>Īmām Īsmā 'il Buxārī, Īmām Muḥammad Buxārī</i>	<i>Ṣiḥāḥ Ṣaḥiḥ</i>	2	6
			4	2
7	<i>Īmām Muḥammad bin Bašraviyya</i>	<i>Kanzu-l-axbār</i>	2	8
			4	3
8	<i>Īmām Qādī aydī Abu 'Abullāḥ Quḍā 'i, Īmām Qādī Abu 'Abullāḥ Quḍā 'i Īmām 'Abullāḥ Quḍā 'i, Īmām Abu 'Abullāḥ Quḍā 'i</i>	<i>Ṣiḥābu-l-axbār</i>	2	9
			3	3
9	<i>Īmām 'Abullāḥ Saraxsī</i>	<i>Mavāqit</i>	2	10
10	<i>Īmām Ğazzālī</i>	<i>İhyā 'u-l- 'ulum</i>	3	1
			3	6
			3	7
11	<i>Īmām Abu-l-Lays Samarqandī</i>	<i>Tanbihu-l-Ğāfilin</i>	3	4
			3	10
			4	6
			4	8
12	<i>Īmām Abu 'İysā Termidī</i>	<i>Jāmi</i>	4	5
13	<i>Īmām Say 'ān bin Mahdī</i>	<i>Musnadü Anas</i>	4	9

	<i>Imām Sam'ān bin Mahdī</i>			
--	------------------------------	--	--	--

Бу жавалда кўришимиз мумкинки, тўрт боб ва қирқта фаслда фойдаланилган ҳадислар 13 та муаллифнинг асаридан манба тариқасида олинган экан. Яна шуни таъкидлаб лозимки, асарнинг ўзида муаллиф ва асарларнинг номларида ҳам фарқлар мавжуд.

Мусаннифнинг ўзи ҳам китоб охирида яна бир неча китоблардан фойдаланганини айтиб ўтади:

“Bū kitābnī jam’ qilgūčī andağ aytur-kim, bu sözni-kim, tekmä bir söz-kim, tafsirgä muta’līq bolğay. Ol sözlär jumlasī Imām Jārullāhu-l-’Allāma raḥmatullāhi ’alayhi özinīñ “Kaššāf”idīn naql qildī. Taqī Imām Abū-l-Ma’ālī Muḥammad İsbahānī özinīñ “Tafsir”idīn naql qildī. Yanä tekmä bir faşl avvalında-kim, Payğambar ’alayhi-s-salāmdīn ḥadiş rivāyat qildī. Buü kitāb atī aytmiş turur. Taqī öñin ḥadişlär taqī ol maḍkur kitāblardīn naql qilmış turur. Yana ol kalimāt ’ulamā va maşāyix bolğay. Ya taqī anlarnīñ ḥikāyatī bolğay. Anlarnīñ jumlasī Şayx Abu Ṭālib Makkī raḥmatullāhi ’alayhi özinīñ “Qutu-l-qulub” Qulub atlı kitābīdīn naql qildī. Taqī Imām Zaynu-l-A’yimma-l-Firdavsī raḥmatullāhi ’alayhi özinīñ “Muḥtali” atlıḡ kitābīdīn naql qildī. Ham yana ba “Muḥtali” şarḥīdīn naql qildī. Taqī Imām Vāqidī raḥmatullāhi ’alayhi özinīñ “Mağāzī” atlıḡ kitābīdīn naql qildī. Taqī Imām Muḥammad Kātīb raḥmatullāhi ’alayhi özinīñ “Mağāzī” atlıḡ kitābīdīn naql qildī (NFİ.222a,17–222b,1-9).

Асар хотимасидаги бу иқтибосда ҳам бир нечта китоб ва уларнинг муаллифлари санаб ўтилган. Улар:

- 1) *Imām Jārullāh al-’Allāma - “Kaššāf”;*
- 2) *Imām Abū-l-Ma’ālī Muḥammad İsbahānī - “Tafsir”;*
- 3) *Şayx Abu Ṭālib Makkī - “Qūtu-l-qulub”;*
- 4) *Imām Zaynu-l-A’yimma-l-Firdavsī - “Muḥtali”;*
- 5) *Imām Vāqidī - “Mağāziy”;*
- 6) *Imām Muḥammad Kātīb - “Mağāziy”.*

Юқорида ўтган сатрларда келтирилган маълумотлардан шуни ангаш мумкинки, мусанниф “Нахжу-л-фародис”ни тасниф қилишда номлари зикр қилинган йигирмага яқин манбадан ташқари яна бир қанча тафсир, ҳадис, фикх, ақида ва тасаввуфга оид адабиётлардан фойдаланган.

Асарни кўчирган котиблар

Янги жоме кутубхонаси фихристи (каталоги)да 879 рақамли китобнинг номини “Фазоилу-л-мўъжизот”, муаллфини эса Муҳаммад ибн Хусрав ал-Хоразмий деб берилган³⁴.

Ваҳолангки бу Муҳаммад ибн Хусрав ал-Хоразмий китобни кўчирган хаттот бўлиб, асарнинг охирида котиб китобнинг қачон кўчирилганини баён қилади:

Bü kütüb tamām boldi tārīx yeti yüz āltmīš birdā šahrullāhi-l-mubārak jumādi-l-ulā āyīnīñ āltīnč künīndā erdī-kim, kütābnī qoşlūq vaxtīndā tamām boldi. Taqī bü kitābnīñ muşannīfi madkür yakšanba kün dāru-l-fanādīn dāru-l-baqāğa riḥlat qıldı (NFİ.222a,15-17).

Ундан кейинги, асарнинг колофон саҳифада котиб ўзини таништиради:

Al-kātibu-l-’āsī-l-ḥāfi-r-rājī ilā rahmati rabbihi-l-laṭīfu ’alā yadi ’abdi-ḍa’ifi-n-naxīfu-l-faqīr mulaqqab bismi Muḥammad ibn Muḥammad Xusravu-l-Xārazmī ḡafara Allohu lahu li-man katab va li-man nazara va li-man qar’a va li-jamī’i-l-mūminiyna val-mūmināt. Amin Rabba-l-’alamiy (NFİ.222b,13-17).

Бу иқтибослардан маълум бўлишича, китоб 761 ҳижрий йилнинг Жумадул ула ойининг олтинчи куни, якшанба кунида Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Хусрав ал-Хоразмий тарафидан кўчирилган.

Адабиётлар:

1. Nehcul-Feradis. Ushtmahlarinin Achuq Yoli. Cennetlerin Achiq Yolu Doghru Siralanmish. El Yazma. Ebcad-444s.
2. Мустафад аль-ахбар фи ахваль Казан ва Булгар. Часть вторая.. – Казан. Типография Б.Л. Домбровский, 1897. – 264 с.
3. Аҳмад Заки Валидий. Хоразмда ёзилмиш эски туркча асарлар. Туркият мажмуаси 2 -1928. – 40 (315-354).
4. Mahmut b. Ali. Nehçü’l-feradis. Uşmaḥlarning açuq yoli. (Cennetlerin açık yolu). Metin, Dizin-Sözlük, Tıpkıbasım. Birleştirilmiş baskı. Tıpkıbasım ve çeviri yazı Janos ECKMANN. Yayıl原因lar: Semith TEZCAN – Hamza ZÜLFİKAR. Dizin-Sözlük: Aysu ATA. Ankara, 2014.
5. Nehcü’l-ferâdîs Kазan devlet üniversitesi kütüphanesi nüshası (inceleme – metin – dizin) Doktora tezi Ayşe ŞEKER İstanbul, 2018
6. Kerdrli Mahmud. Cennetlerin Açık Yolu. Nehcü’l feradıs. Hazırlayan: Yrd. Doç. Dr. Bilal Aktan. Edebiyat otağı yayınları. Ankara: 2006.
7. Fihrisi maktabati Yani Jome. S 104.

³⁴ Fihrisi maktabati Yani Jome. 46 s.